

LIETUVIŲ VALSTIEČIŲ ŠEIMOS TURBINIAI SANTYKIAI XIX a.—XX a. PIRMAISIAIS DEŠIMTMEČIAIS

A. VYSNIAUSKAITE

Kapitalistinio laikotarpio lietuvių valstiečių šeimos vidaus santykiai žymiu mastu buvo apspręsti feodalinės žemėvaldos, kuri lietuviškose gubernijose buvo kiek skirtinga nuo kitų carinės Rusijos imperijos sričių, o taip pat šeimos formos keitimosi XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje. Dėl to, nagrinėjant šį klausimą, būtina trumpai paliesti lietuvių valstiečių šeimos formos keitimosi priežastis XIX a.

Ligi pastarųjų laikų etnografinėje literatūroje vyravo pažiūra, kad dar XIX a. pirmojoje pusėje, o vietomis netgi XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje kai kur Lietuvoje pasitaikančios neišsidalijusios šeimos buvę ne kas kita, kaip gimininių santykių liekanos. Daugiausia pagrindo šiai pažiūrai davė J. Vitorto straipsnis «Lietuvių šeiminė bendruomenė»¹, 1895 m. išspausdintas žurnale «Wisła», kuriame buvo teigiama, jog Lietuvoje, ypač jos šiaurinėse, kaimyninėse su Kurzeme Šiaulių ir Panevėžio apskrityse, XIX a. pasitaikydavo serbų zadrugos tipo šeimų, kurias paprastai sudarė tėvas ir jo žmona, vedė ir nevedė sūnūs, ištekęsios ir neištekęsios dukterys, žentai, anūakai, o kartais, nors ir rečiau, priimti (adoptuoti) asmenys². Iš tikrųjų tokių didelių šeimų, kuriose būtų vienu metu gyvenę tiek vedę sūnūs, tiek ir ištekęsios dukterys, vargu ar galėjo būti, nes pagal lietuvių papročius žentas į šeimą būdavo priimamas tik tai tuo atveju, kada šeimoje nebūdavo sūnų, šiaipgi dukterys būdavo išleidžiamos į marčias, arba išpasoginamos. Šeimų, kuriose, gyviems tėvams tebesant, drauge gyveno keletas vedusiųjų sūnų, valstiečių tarpe buvo galima rasti dar XX a. pradžioje. Kaip rodo pastarųjų metų etnografiniai tyrinėjimai, šio tipo šeimos ilgiausiai išsilaikė pietryčių bei rytų Lietuvoje ir kaimyninių Baltarusijos TSR rajonų lietuviškose salose. Pavyzdžiui, Vydžių rajono Apso apylinkėse (Vainiūnų, Dvarčionių ir kt. lietuviškieji kaimai) dar apie 1930 m. yra buvę neišsidalijusių šeimų su 12—15 asmenų, kuriose, tėvui esant gyvam, 3—4 vedę broliai su savo šeimomis gyvendavo viename name, netgi drauge maitindavosi. Tėvui mirus, nepaisydami likusios našlės motinos, sūnūs paprastai dalydavosi į atskirus ūkius³. Panašaus pobūdžio neišsidalijusių šeimų, vadinamų *draugė*, tuo pačiu metu buvo ir Baltarusijos TSR Rodūnės rajono lietuviškose Pelasos apylinkėse. Antai, Leliušių kaime dar prieš 15 metų buvusi *draugė*, kurią sudarė 18 žmonių. Šiuo atveju vienoje pirkioje gyveno trys marčios. Visi klausė vyriausiojo brolio žmonos, kuri buvo vadinama *gaspadinė*. Valgį virė visos trys marčios iš eilės. Gaspadoriavo bevaikis jauniausiasis brolis. Šeimoje tėvų jau nebuvo⁴. Draugė su keletu marčių XIX a. pabaigoje buvo įprastas reiškinys ir Varėnos bei Alytaus rajonų

¹ Jan Witort, Litewska spólnota rodzinna.— Wisła, 9, 1—10 (1895).

² Ten pat, 2.

³ AES, 44, (19) 1956 m.

⁴ AES, 1956 m. etnografinės ekspedicijos medžiaga, Pelasa.

valstiečių tarpe, tik tai čia jau tuo metu ryškiau reiškesi tokių šeimų skaldymosi tendencija: vedę broliai tėvų pirkioje teišgyvendavo 2—3 metus, tol, kol pasistatydavo sau atskirą gyvenamąjį namą. Dažniausiai tokiu atveju naujoji šeima išeidavo gyventi į antrąjį namo galą — *kamarą* ir ten «mušdavo pečių», t. y. plūkdavo iš molio pečių valgių gaminti, nes vienos šeimos gyvenamame name kamara nebūdavo apšildoma¹.

Draugės galva buvo tėvas. Neišsidalijusios šeimos nariai gerbė jo autoritetą ir pripažindavo jam teisę ūkį savarankiškai valdyti. Keleto vedusių brolių gyvenimas draugėje ir visų jų šeimos narių pavaldumas vyriausiajam amžiumi draugės nariui — tėvui J. Vitorto ir kitų klaidingai buvo laikomas patriarchalinės didžiosios šeimos, arba šeiminės bendruomenės, tarpusavio santykių atspindžiu.

Lietuvių šeima, kaip rodo J. Jurginio pastarojo meto tyrinėjimai, jau XIII a. yra buvusi individualiaja atskirąja šeima, ir todėl reikia sutikti su šiuo autoriumi, jog «neteisinga yra manyti, kad nuo pirmų bėdų bendruomenės iširimo iki kapitalistinių santykių išsigalėjimo nuosekliai nyko patriarchalinė namų bendruomenė ir jos vietoje stiprėjo individuali šeima kaip ūkinis vienetas. Į šeimos formos pasikeitimą veikė feodalinio išnaudojimo formų pasikeitimas»².

Iš kur tada atsirado J. Vitorto aprašytosios «šeiminės bendruomenės» ar mūsų aukščiau nurodytosios «draugės» tipo šeimos ir kada bei dėl ko jos išnyko. Atsakymą į šį klausimą randame, nagrinėdami XIX a. socialines-ekonominės valstiečių gyvenimo sąlygas.

Ėmus reikalauti feodalių prievolių ne nuo naudojamosios žemės kiekio, o nuo valstiečių kiemo, dvarininkai buvo suinteresuoti padaryti šį prievolių vienetą (valstiečio kiemą) kiek galint pajėgesniu. Tuo tikslu kai kurių privačių dvarų valdytojais tiesiog nustatydavo specialiomis instrukcijomis, kiek turi būti kieme darbingų narių, o taip pat jo laikomų gyvulių ir ūkio inventoriaus. Panašios priemonės, aišku, dirbtiniu būdu skatino, reikalui esant, sujungti keletą gimininių šeimų vieno kiemo ribose. Pavyzdžiui, XIX a. pirmojoje pusėje Rėmerio dvarų administratoriams išleistoje instrukcijoje buvo nurodoma, kad «bet kurios paskirties valstietis privalo turėti savo ūkyje 2 jaučius, 3 arklius, 2 karves, 2 avis, 2 veislines kiaules ir iš to skaičiaus jokių būdu negali perleisti kitam»⁴. O jeigu kiemas turi «daugiau kaip 8 darbingus žmones, tai, kas viršaus, gali iš jo pašalinti, tačiau iš nustatyto ūkininkui mantos kiekio nei arklio, nei gyvulių, nei nei įrankių pasiimti negali»⁵. 1839 m. gruodžio 28 d. įstatyme dėl valstybinių turtų ilustracijos vakarinėse gubernijose leidžiama valstiečių kiemui, kuriame yra daugiau kaip 5 vyriškos lyties darbininkai, tame tarpe vienas vedęs, neskaitant paties šeimininko, pasidalinti į du ūkius, o paskui į inventorių įrašyti papildomus ūkius atskirai ir aprūpinti juos žeme⁶. Tai, kad dvarininkams iš tikrųjų rūpėjo visų pirma valstiečių kiemų fizinis ir ekonominis pajėgumas feodalinėms prievolėms atlikinėti, rodo prievartinis, nustatytas instrukcijomis, keleto šeimų sujungimas viename kieme, neleidžiant joms dalintis tol, kol pasidalinimas galėtų atsilipti į darbingų šeimos narių skaičiaus sumažėjimą. Antai, jau minėtoje Rėmerio instrukcijoje sakoma, kad «dalybos tarp gimininių neleidžiamos, kol vyresnysis brolis neišaugino vaikų. Dėl to kiekvienoje troboje vyresnysis brolis ir

¹ AES, 1956 m. etnografinės ekspedicijos medžiaga. Barčių k., Varėnos raj.

² J. Jurginis, Lietuvių šeima XIII—XIV amžiais (žr. šiame leidinyje, 257).

³ LIS, 1, 369.

⁴ LIS, 1, 371—372.

⁵ LIS, 1, 459.

jo žmona yra šeimininkai, o kiti giminaičiai privalo jų klausyti kaip tėvų. Tokiems giminaičiams drabužius turi duoti šeimininkai»¹.

Dirbtiniu būdu sukurti valstiečių kiemo nariai, matyt, ne visada noromis paklusdavo šeimininko valiai, jeigu tėvo — kiemo šeimininko — teisė turėjo būti sutvirtinama specialiais dvarininko nuostatais. Pavyzdžiui, toje pačioje instrukcijoje Rėmerio dvarų administratoriams nurodomos netgi sankcijos už šeimininkų neklausymą. «Jeigu kurioje troboje kas iš samdinių ar sūnų neklausytų ūkininko ar ūkininkės ir drįstų prieštarauti jų įsakymams, teismas, pašaukęs savo akivaizdoje, turi nubausti jį 5 rykštėmis»². Dar griežtesnė bausmė taikoma vaikams, veiksmu užgavusiems tėvus. Tokiu atveju liepiama sūnų ar dukterį «bausti viešai tame kaime, kur jis gyvena, kad visi vaikai, kiek ten jų yra, kiekvienas jam po 5 rykštes įkirstų»³.

Iš kitos pusės, negalima užmiršti to fakto, kad, nepaisant radikalų priemonių valstiečių kiemo asmeninei sudėčiai, t. y. pačioms valstiečių šeimoms, padidinti, lietuvių valstiečių tarpe, greta šeimų, susidedančių iš įvairaus giminystės laipsnio giminaičių, buvo nemažas procentas individualių atskirųjų šeimų su nedideliu šeimos narių skaičiumi. Pavyzdžiui, Jurbarko valstiečiai savo 1856 m. lapkričio 29 d. skunde carui rašė nepajėgią atlikti visų baudžiavinių prievolių dėl darbininkų stokos valstiečio kieme. Skunde sakoma, kad «kiekvienas ūkininkas nuo pat pavasario iki pat žiemos kasdien turi siųsti į lažą du darbininkus, be to, vežimą ir porą jaučių. Darbai labai įvairūs ir dėl to žmonės nebūna vienoje vietoje, tad reikalingas dar vienas žmogus jiems maistui nešioti; tokiu būdu namie bepalieka vienas ir tai dažniausiai visų silpniausias darbininkas»⁴. Zarasų apskrities Aleksandravos dvaro valstiečiai, 1851 m. gegužės mėnesį atsisakę eiti lažą dvarui, savo atsisakymą taip pat motyvuoja tuo, kad daugelis šeimų negali eiti reikalaujamo lažo vien todėl, kad neturi reikiamo darbininkų ir darbininkių gyvulių kiekio. Skunde nurodoma, kad 12 šio dvaro ūkininkų neturi darbininkų ir darbininkių, o jų visą šeimą sudaro šeimininkas ir šeimininkė su 2 ar 3 mažais arba mažamečiais vaikais⁵. Skunde neužsimenama apie tai, kad minėtųjų dvylikos valstiečių šeimose, be tėvų ir vaikų, būtų buvę kokių nors kitų giminaičių. Tai, jog šalia tėvo ir motinos šiose šeimose buvo mažų ar mažamečių vaikų, leidžia manyti, kad minėtos šeimos turėjo būti dar jaunos, neseniai susikūrusios ir atsidalijusios nuo tėvų šeimos.

Vien jau paminėtųjų dokumentų faktai rodo, kad XIX a. pirmojoje pusėje, feodalizmo žlugimo išvakarėse, lietuvių valstiečių šeimos formų bei tarpusavio santykių vystymesi pasireiškė dvi tendencijos: iš vienos pusės, dvarininko pastangos didinti dvaro pajamas, didinant valstiečių išnaudojimą ir tam reikalui stiprinant valstiečių prievolinio vieneto — valstiečio kiemo ekonominį pajėgumą ir tuo tikslu nustatant valstiečių kiemui gyvulių, inventorius ir darbininkų minimumą bei trukdant valstiečių šeimoms natūraliai skaldytis. Iš kitos pusės, drauge reiškėsi natūralus valstiečių siekimas vedusiųjų poroms išsiskirti į atskirus kiemus. Pirmojoje stadijoje šis siekimas pasireiškė valstiečių kiemo ribose vedusiųjų brolių šeimoms sukūriant atskirus namų ūkius, t. y. dalijantis bendro darbo produktus, kas praktikoje reiškėsi tokiu šeimų atskiru maitinimusi. Tik retesniais atvejais tokios šeimos galėjo būti apiformintos į atskirus valstiečių kiemus.

Visa tai mums leidžia daryti išvadą, kad XIX a. pirmojoje pusėje, nepaisant bendros feodalinio ūkio krypties, skatinusios valstiečių šeimų formavimąsi į didesnius, ekonomiškai pajėgesnius kolektyvus, valstiečių kiemų žymią dalį sudarė individualinės šeimos, susidedančios iš tėvų ir jų vaikų.

¹ LIS, 1, 371.

² LIS, 1, 171.

³ LIS, 1, 371.

⁴ LIS, 1, 494.

⁵ LIS, 1, 488.

Sio tipo šeimas galėjo sudaryti ekonomiškai stipresni valstiečiai, pajėgę ūkio darbams samdytis šeimyną. Šeimyną paprastai būdavo samdoma per kalėdas, susirinkus bernams, mergoms ir kampininkams dvarė administratoriaus akivaizdoje¹. Kauno gubernijoje, kur buvo daugiau valstiečių ūkių su samdomaisiais darbininkais, šeimininkas netgi retai pats dalyvavo dvaro darbuose, o tik nurodydavo darbus bernams ir savo šeimos nariams bei prižiūrėdavo jų vykdymą². Tokiu būdu dar feodalinės santvarkos metu Lietuvoje prasidėjo valstietijos skaldymasis sluoksniais ir valstiečių tarpe formavosi būsimoji kaimo buržuazija. Valstiečių šeimos tarpusavio santykiuose jau tuo metu, nors išfatymais neapiforminti, reiškėsi individualiajai mažajai šeimai būdingi paveldėjimo bei turto valdymo santykiai.

Nuolaidos, valstiečių gautos iš carinės vyriausybės 1863 m. sukilimo išdavoje, įgalino Lietuvos kaime greičiau negu centrinės Rusijos gubernijose likviduoti baudžiavines liekanas, pagreitino Lietuvos kaime kapitalistinių santykių vystymąsi ir valstietijos socialinę diferenciaciją. Tačiau, ir panaikinus baudžiavą, pagal veikusių carinius civilinius įstatymus buvo palikta žemės valdymo santykiuose bendra valstiečių kiemo, arba vadinamosios valstiečių darbo šeimos, nuosavybė. Kiemo šeimininkas turėjo teisę valdyti šeimos turtą tikrai visų kitų šeimos narių įgaliotas ir šio turto nei padalinti, nei savo valia perduoti bei perduoti kitam šeimininkui negalėjo.

Tačiau Lietuvoje vietos papročiai nustatė kitus paveldėjimo ir žemės valdymo santykius. Valstiečių kiemo galva buvo ir faktiškas ūkio savininkas: savo nuožiūra jis tvarkė šeimos ūkio reikalus, o dėl ligos ar senatvės nepajėgdamas šeimininkauti arba prieš mirtį savo valia ūkį palikdavo savo vaikams, paprastai sūnums, o dukteris išleisdavo į marčias.

Baudžiavą panaikinus ir valstiečiams ėmus intensyviau ūkininkauti, ši senoji tvarka tapo tam tikru valstiečių ūkio vystymosi stabdžiu. Rusijoje, kur išliko bendruomeninis žemės valdymas, vienos atskiros šeimos narių skaičius neturėjo tokios stabdančios reikšmės, nes laikas nuo laiko ten vykdavo valdomosios žemės perdalijimas pagal šeimos narių skaičių. Taikant Lietuvai bendruosius žemės valdymo nuostatus, neišsidalijusios šeimos varžtus Lietuvos valstiečiai pajuto žymiai skaudžiau. Dėl to XIX a. antrojoje pusėje išryškėjo ypač smarkus valstiečių šeimų skaldymasis mažesniais vienetais arba atskirosios šeimos tipo šeimomis.

Nors šis procesas vyko visoje Lietuvoje, intensyviau jis pasireiškė ekonomiškai labiau išsivysčiusiuose vakarų ir šiaurės rajonuose, kur tuo tarpu silpniau išsivysčiusiose pietų ir pietryčių Lietuvos srityse jis nebuvo toks ryškus, ir neišsidalijusios šeimos čia buvo sutinkamos dar po I-jo pasaulinio karo. Šeimų skaldymosi procesas buvo vienas kapitalistinių santykių skverbimosi į mažiausią visuomenės dalelę — šeimą požymių.

Kalbėdamas apie zadrugos tipo šeimos bendruomenę lietuvių tarpe, J. Vitortas pripažįsta, kad XIX a. antrojoje pusėje pirmąją vietą gyvenime jau ima užimti «mažoji šeima, susidedanti iš motinos, tėvo ir vaikų»³. Svarbiausiomis šeimos formos pasikeitimo priežastimis J. Vitortas laiko dvi, būtent: 1) «ekonomikos būdų pasikeitimas, kurių pagrindu glūdi natūralaus ūkio virtimas prekyniu» ir 2) «individo išsilaisvinimas iš tradicinės varžtų»⁴. Kitas XIX a. antrosios pusės lietuvių valstiečių buities tyrinėtojas K. Gukovskis, smulkiai aprašęs Siaulių, Telšių, Ukmergės ir kitas Kauno gubernijos apskritis, remdamasis valsčiaus teismų medžiaga,

¹ LIS, 1, 367.

² LIS, 1, 445.

³ Jan Witort, Litewska spólnota rodzinna.— Wisła, 9, 7—8 (1895).

⁴ Ten pat, 7.

akivaizdžiai įrodo XIX a. antroje pusėje ir ypač XIX a. pabaigoje lietuvių valstiečių tarpe nepaprastai ryškiai pasireiškusių neišsidalijusių šeimų skaldymosi į mažasias individualines šeimas tendenciją. Geriausiai tai įrodo turtinius šeimos santykius liečiančios bylos.

Kadangi po baudžiosios panaikinimo valstiečių kiemo valdytos žemės kiekis, vėliau oficialiai vadinamas skirtine žeme, buvo apiformintas ne kaip individuali, o kaip viso kiemo bendra nuosavybė, šeimos skaldymosi tendencija praktikoje susiduria su įstatymu, draudžiančiu nejudomojo turto dalinimą. Įstatymo reikalavimas dėl bendro skirtinės žemės naudojimosi praktikoje susiduria su daugybe kliūčių, visų pirma su valstiečių giminių nesugyvenamumu ir šeimos suaugusių narių stengimusi tapti savarankiškais šeiminkais¹. Tačiau šis įstatymas, draudžias skirtinės žemės dalinimą mažesniais vienetais, anaipol nesustabdė faktiško valstiečių šeimos skaldymosi proceso, o tik suteikė jam kitokias formas. K. Gukovskio teigimu², šeimos turto dalijimasis (aišku, dalijantis pačiai šeimai) paprastai būdavo atliekamas naminiu būdu pagal žodinį susitarimą. Dalybų metu kylančius ginčus sprendavo trečiųjų teismas, kurį kartais sudarydavo net 6 asmenys³.

Šeimos ūkio skaldymas vyko iš esmės trimis keliais: 1) po tėvo mirties pagal jo valią pasidalijant suaugusiems sūnums tėvo valdytą žemę, 2) vienam iš jų liekant ūkio šeiminku, o kitiems atmokant jų dalis pinigais, 3) išmokant tėvams karštinčiams ir nevedusiems broliams bei seserims jų dalis išimtinės arba išlaikymo forma, su sąlyga, kad šie nesikištų į ūkio valdymą.

1906 m. lapkričio 9 d. įstatymas, panaikinęs bendruomeninį valstiečių kiemo valdymą ir suteikęs kiekvienam valstiečių darbo šeimos nariui lygias teises į paveldėjimą, lietuvių valstiečių šeimos turtinių santykių srityje buvo tam tikra revoliucija. Tai rodo visų pirma du momentai: nepaprastai spartus tuo metu šeimų dalijimasis ir gausios valstiečių bylos dėl žemės.

Kokiu tempu vyko valstiečių skirtinės žemės skaldymas ryšium su šeimų dalijimusi, rodo šie žemiau pateikiami duomenys. 1905 metais, oficialiosios statistikos duomenimis⁴, Vilniaus gubernijoje valstiečių kiemu, valdžiusių 1 ir mažiau dešimtinių žemės, buvo 184, nuo 1 iki 2 dešimtinių — 386, nuo 2 iki 3 dešimtinių — 71. Įvykdžius reformą žemės valdymo santykiuose, 1909 m. sausio 1 d. duomenimis, Vilniaus gubernijoje ūkių, valdžiusių iki 3 dešimtinių, skaičius pasiekė 60 339 (iš 174 399 bendro ūkių skaičiaus), o lietuviškosiose Vilniaus, Švenčionių ir Trakų apskrityse mažiau kaip 1 dešimtinę turėjo 1835 ūkiai, nuo 1 iki 2 dešimtinių — 2824 ūkiai, nuo 2 iki 3 dešimtinių — 6298 ūkiai ir daugiau kaip su 3 dešimtinėmis — 58 923 ūkiai⁵.

Toks smarkus ūkių dalijimas palyginti per trumpą laikotarpį po 1906 m. lapkričio 9 d. įstatymo išleidimo, reikia manyti, buvo ne kas kita, kaip anksčiau vykusio paprotiniu keliu valstiečių šeimų skaldymosi apiforminimas. Tai leidžia daryti išvadą, kad XIX a. pradžioje, valstiečių kiemui, arba darbo šeimai, nustojus būti juridiniu asmeniu ir juridiniais asmenimis tapus kiekvienam suaugusiam šeimos nariui, lietuvių individualioji išsidalijusioji šeima buvo galutinai apiforminta kaip savarankiškas ūkinis

¹ К. Гукровский, Ковенский уезд. — Памятная книжка Ковенской губернии на 1892 г., 112.

² К. Гукровский, Шавельский уезд. — Памятная книжка Ковенской губернии на 1896 г., отд. IV, прилож. I, 148.

³ К. Гукровский, Памятная книжка Ковенской губернии на 1891 г., 388; то paties, Шавельский уезд. — Памятная книжка..., отд. IV, прилож. I, 145.

⁴ Статистика землевладения 1905 г., 88—89, СПб., 1907.

⁵ Крестьянское землевладения Виленской губернии. — Виленский вестник, 3, 624—630, Вильна, 1909.

vienetas su lygiomis privatinės nuosavybės ir turto paveldėjimo teisėmis visiems suaugusiems jos nariams.

Kaip vyko tolesnis atskirosios, arba išsidalijusios, mažosios šeimos turtinių santykių XX a. pirmojoje pusėje vystymasis, kokie būdingiausi šio laikotarpio lietuvių valstiečių šeimos narių tarpusavio santykių bruožai? Tai klausimai, kuriems ligi šiol mūsų etnografinėje literatūroje nebuvo skiriama didesnio dėmesio.

Norėdami atsakyti į šiuos klausimus, turime pažiūrėti, kas naujo įvyko buržuazinės Lietuvos civiliniuose įstatymuose ir kaip tie įstatymai praktiškai valstiečių buvo interpretuojami. Čia visų pirma susiduriame su tėvų nekilnojamojo turto perleidimo jų vaikams, dalių paskirstymo ir kitais klausimais.

Turto paveldėjimo klausimai Lietuvoje ligi 1922 metų buvo reguliuojami pagal carinių Civilinių Įstatymų X t. I d. pripažintą šioje srityje papročių teisę. Nepaisant to, kad tėvo turtą galėjo lygiomis dalimis paveldėti visi jo vaikai, sūnūs ir dukterys, praktikoje jis tekdavo paprastai vyriausiajam sūnui. Dukterys būdavo išpasoginamos, t. y. išleidžiamos į marčias, išskiriančioms iš ūkio tėvų nuožiūra didesnę ar mažesnę dalį natūra ar pinigais.

Pagal Užnemunėje veikusį Napoleono kodeksą ir paskui pagal įsigalėjusį paprotį gimininis arba paveldėtasis turtas negalėjo būti skaldomas. Tėvui mirus, likę jo vaikai «pasivesdavo», t. y. atiduodavo jiems priklausančias žemės dalis vyriausiajam broliui su sąlyga, kad šis apmokės jas pinigais. Ši aplinkybė nulėmė Užnemunės valstiečių ūkio stambumą ir skirtingus šeimos narių santykius.

Likusioje Lietuvos dalyje, buv. Kauno gubernijoje, kur veikė Civilinių Įstatymų X t. I d., nekilnojamojo turto skaldymas tarp įpėdinių buvo įprastas reiškinys.

Šeimos ūkio jungtis ir toliau liko tėvas, rečiau motina. Po jų mirties ūkis būdavo dalijamas pagal tėvų priešmirtinę valią. Labiausiai priimta tėvų valios pareiškimo forma buvo žodinis arba rašytinis testamentas. Įsigalėjus kapitalistiniams santykiams, ypač XX amžiuje, pasitikėjimu paremtą žodinį testamentą išstūmė nustatytu būdu sudaromas notarinis ar teismo patvirtintas testamentas. Testamentas tai ir buvo tasai būdas, «kuriuo, — kaip sako Engelsas, — savininkas dar ir po savo mirties gali disponuoti savo nuosavybe»¹.

Ūkio pavidimas sūnui tais atvejais, kada tėvas dėl senatvės ar ligos nepajėgdavo ūkio valdyti, buvo apsunkinamas tam tikrų sąlygų, kaip išimtinė tėvams iki gyvos galvos ar netekėjusių seserų išpasoginimas.

Išimtinė, dar vadinama *ordinarija* ar *ančpyže*, būdavo įrašoma notariame ūkio perleidimo akte, smulkiai nurodant kasmetinės privalomos tėvams atiduoti duoklės kiekį, kokybę bei terminus. Su koku rūpestingumu būdavo tokiame akte visa numatoma, rodo šie pavyzdžiai. A. B., gyvenantis Bagotiškų kaimė, Veiverių valsčiuje, Marijampolės apskrityje, 1936 m. balandžio 28 d. pas Marijampolės notarą surašytu aktu rejestro Nr. 817 pasižada mokėti iš savo tėvo palikimo, kurį sudaro 26,32 ha žemės su trobesiais ir inventoriumi, be to, už 2 000 litų grynų pinigų, gautų iš I. A., gyvenančios Gavaltavos k. Sasnavos valsčiuje, Marijampolės apskrityje, iki jos mirties šitokią ordinariją: «... gyvenimui atskirą kambarį ir kasmet geros rūšies alksninių malkų 8 kub. metrus, žibalo 12 litrų, rugių 6 cent., kviečių 2 cent., miežių 1 cent., gatavų bulvių 10 cent. ir 2 cent. bulvių pasodinti jo, B-ko, sėkla, kopūstų 1 cent., penėtų meitelių 3 cent. gyvo svorio, trejus baltinius, kuriuos kas savaitė pakeisti švariais, avių vilnų 2 kg, penkiasdešimt litų pinigais jos mulkiems reikalams, kas mėnuo du kartus padvadą išvažiuoti, kasdien 4 litrus gero pieno, bet tik tuomet, kai bus ūkyje pieno, 2 vištinius

¹ F. Engelsas, Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė, 186, Vilnius, 1948.

kiaušinius dienas ir kada tik bus reikalinga, duoti jai visus žieminius ir vasarinius rūbus bei avalynę, o mirus jai linkamai ją palaidoti savo lėšomis»¹. Kai A. B. ėmė nebemokėti I. A-nei aukščiau išvardintos išimtinės, byla atsidūrė Kauno apygardos teisme.

Nemažiau būdingas buržuazinio laikotarpio lietuvių valstiečių šeimos turtiniams santykiams nušviesti yra ir šis dokumentas, sudarytas 1936 metais.

«...§ 2. Dabartės A. K. išvardintą Pajesio kaime, Pakuonio valsčiuje, Kauno apskrityje, nekilnojamąjį turtą, susidedantį iš 20 ha 29 arų žemės ūkio su trobesiais, augančiais medžiais ir visu gyvu ir negyvu inventoriu — užrašo ir dovanoja ir perduoda nuo šios dienos valdyti savo sūnui J. K. ir jo būsimajai žmonai A. J. bendrai lygiomis dalimis.

§ 3. Iš vertės padovanoto turto apdovanotieji J. K. ir A. J. privalo: a) sumokėti teisėtą dalis dovanotojo A. K. dukterims: Antaninai K. 2.500 litų laikotarpyje ketverių metų nuo šios dienos, būtent, už metų nuo šios dienos — 1.000 lt. ir toliau kasmet po 500 litų, Anastazijai K. — 2.500 lt. ratomis, būtent, kada ji daeis į pilnus metus — 1.000 lt. ir toliau kasmet po 500 litų, O. D. — 3.000 lt., kada ji pareikalau, ir K. M. — 5.000 lt., paskirtus jai aktu, surašytu šioje kontoroje 1927 m. vasario 15 d. rejestro 496 Nr. ir b) duoti dovanotojui A. K. ir jo paliepusiai dukteriai Agotai K., pastarajai kaipo teisėtąją dalį, ligi gyvos galvos ordinariją, būtent: kasmet geros rūšies dvylika centnerių rugių, 2 cent. kviečių, 2 cent. miežių, 20 cent. gatavų bulvių, nupenėtą meitėlių 3 cent. gyvo svorio, laikyti jų naudai melžiamą karvę ir 6 vištas, duoti atskirą kambarį su kuru, šviesa, bendra virtuve, visados švarius baltinius, keičiant juos kas savaitę, pasiūdinti tėvui A. K. dvejiems metams vasarinę eilutę, trejiems metams žieminę eilutę, kailinius, vatinę sermėgą ir čebatus, ir Agotai K. kasmet vasarinę ir žieminę suknelę ir čeverykus, ir trejiems metams žieminį paltą ir kas mėnuo duoti dovanotojui A. K. ir Agotai K. po 5 lt. kiekvienam pinigais išlaidoms, o mirus abudu atitinkamai palaidoti. Dovanotojui A. K. ar Agotai K. mirus, likęs gyvas gauna tik pusę paskirtos šiuo aktu ordinarijos»².

Reikia pažymėti, kad nors išimtinė, kaip tėvų atskirtinė dalis turtą padalijus ar perleidus į kitas rankas, žinoma visoje Lietuvoje, labiau ji buvo įsigalėjusi Žemaitijoje ir Užnemunėje. Žemaitijoje išimtinė suprantama kaip visiškas tėvų atidalinimas nuo sūnaus ar žento šeimos. Žemaičių troboje yra net specialiai karšiniams tėvams skirta patalpa, vadinama *priešininke*. Užnemunėje išimtinė, vadinama ordinarija arba ančpyže, sutinkama dvejopa: 1) kada tėvai visiškai atsidalina ir 2) kada jie, perleisdami ūkį, užsirašo sau «valgį prie stalo» šeimoje to, kuriam dovanojamas ūkis. «1927. II. 10 d. Aš, žemiau pasirašęs J. M., išdaviau šį apsiėmimą savo tėvui P. M. tame, kad už pavestą man mano tėvų žemės ūkį Krakių kaime Viekšnių valsčiuje saiku 22 dešimtinės su trobesiais aš apsiėmiau savo tėvą ir motiną Marijoną karšinti iki gyvos galvos, duodant jiems butą iš vieno kambario su kuru, šviesa ir klėtim, ir *maitinti juos iš vieno su manim katilo* (mano pabraukta. — A. V.), pridėdant jiems kas metai: 3 cent. rugių, 3 cent. miežių, 3 cent. avių, nubruktų gatavų linų vieną pundą ir 6 mėn. prielaidą...»³. Šiuo atveju ūkio pavedimo sutartyje nėra konkrečiai nurodoma tėvams atiduotinių produktų rūšis bei kiekis, dažniausiai nurodoma tik jų dalis, o tėra tiesioginis įpareigojimas išlaikyti tėvus prie ūkio naujojo valdytojo šeimos. Jeigu vaikų ir tėvų santykiai yra normalūs, ši išimtinės forma jokio pakeitimo į šeimos buitį bei santykius neįneša. Įvykus

¹ VKMA, f. 232, a. 1, b. 232.

² VKMA, f. 244, a. 1, b. 2117, l. 14—16.

³ VKMA, f. 214, a. 3, b. 349.

tėvų susikirtimui su marčia ar žentu, ši išimtinės forma būdavo nepabai-giamų šeimos vaidų ir teismų priežastimi.

Aukštaitijoje išimtinė, dažniausiai vadinama *išlaikymu*, iki XIX a. pradžios buvo retai besutinkama. Paprastai toks išlaikymas, pvz., našlės motinos, būdavo kaip ir visoje Lietuvoje aptariamasis testamentu. Pavyzdžiui, 86 m. amžiaus kolūkietės Anastazijos Adulienės (Pandėlio raj. Suvainiš-kio kol.) vyras mirdamas užrašė jai «pilną užlaikymą», t. y. įpareigojo sūnų duoti motinai maistą, sutvarkytą šiltą kambarį, rūbus, patalynę. To paties kolūkio kolūkiečio Osvaldo Šulčiaus tėvas, padalinęs žemę tarp dviejų savo sūnų, sutarė su jais gyventi pas abudu paeiliui po savaitę. Ka-dangi abiejų brolių šeimos po to ilgą laiką gyveno po vienu stogu priešin-guose namo galuose, tėvas iš eilės po savaitę maitinosi tai pas vieną, tai pas kitą sūnų. Kai broliai gyvenamąjį namą pasidalino pusiau ir vyresny-sis pasistatė trobas viensėdyje, tėvas, susitaręs su jaunesniuoju sūnumi, liko gyventi pas jį¹. Panašių atvejų buvo ir kitur.

Viena ar kita forma užsirašyta išimtinė buvo nuosekli išvada ekono-miniais išskaičiavimais pagrįstų kapitalistinio laikotarpio valstiečių šeimos santykių.

Dar vienas šeimos santykių klausimas, glaudžiai susijęs su turto paveldėjimu, buvo našlių teisinė padėtis ūkio savininkų mirus. Cariniuose civiliniuose įstatymuose (X t. I d.) našlės teisės į vyro turto ar jo dalies paveldėjimą nebuvo nustatytos. Pagal buržuazinės Lietuvos steigiamojo sei-mo priimtą 1921 m. gruodžio 2 d. civilinių įstatymų pakeitimą bei papild-dymą žmonai po vyro mirties buvo nustatyta palikti nuosavybės teisėmis $\frac{1}{4}$ vyro kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turto, o tuo atveju, jei nebūtų likę vaikų ir kitų teisėtų įpėdinių, $\frac{3}{4}$ turto paliekama našlei valdyti iki jos mir-ties². Į savo atsineštą pasogą ir kraitį našlė visuomet turėjo neginčijamas teises, nors dėl šios rūšies atsineštinio turto tuo atveju, kada moteris dėl kurių nors priežasčių grįždavo atgal pas savo tėvus, dažnai kildavo nepa-baigiamos bylos visose teismo instancijose.

Moters atsineštinis turtas Lietuvoje iki šių dienų žinomas dviejų for-mų: *kraičio* ir *pasogos*. Kraičio sąvoka apima visa tai, kas sukrauta skry-niose, t. y. audeklai, drobės, rankšluosčiai, staltiesės, o taip pat namų apy-vokos daiktai bei baldai. Būdingai smulkmenišką kraičio išvardinimą ir įvertinimą pinigais randame viename Kauno 4-os nuovados Taikos teismo dokumente, būtent, 1923. VIII. 23. byloje V. B.—ienės su jos vyru K. B. V. B., 1929. II. 7. atėdama į marčias į K. B. ūkį, susidedantį iš 6,5 ha žemės su trobesiais Liepų kaime Jonavos valsčiuje, atsinešė iš savo tėvų 15 ha ūkio (šeimoje be jos buvo dar du broliai) tokį kraitį: «...spinta, kurios vertė 260 lt., komoda — 160 lt., sofa — 60 lt., 2 kėdės — 30 lt., veidrodis su laik-rodžiu — 25 lt., statulėlė ant stalo — 10 lt., 2 šilkiniai sijonai — 150 lt., markizetinė suknelė — 30 lt., vilnonė suknelė — 65 lt., žieminis paltas-kailiniai — 310 lt., mufta — 30 lt., vasarinis paltas juodas — 50 lt., patalai (perina) — 200 lt., 3 pagalvės — 210 lt., 8 divonai — 160 lt., apklotas (kaldra) — 100 lt., devynios staltiesės — 150 lt., aštuonios paklodės — 80 lt., 25 rankšluosčiai — 125 lt., dvylika marškinių — 48 lt., naminių au-dinių 5 metrai — 40 lt., botai — 25 lt., kaliošai — 15 lt., metalinė taca — 12 lt., piramitka (indas pyragaičiams sudėti. — A. V.) — 12 lt. sidabrinis indas — 25 lt., lėkštės šešios — 12 lt., mažų lėkštelių šešios — 6 lt., du sidab-riniai šaukšteliai — 6 lt., dvylika peilių — 10 lt., dvylika šakučių — 10 lt., dvidešimt šaukštų — 5 lt., dvidešimt mažų šaukštelių — 5 lt., cukrinė — 5 lt., kailiniai — 15 lt., o iš viso drauge daiktų vertė 2456 lt.»³. Drauge

¹ AES, 19 (1952).

² Teisė, 14, 49 (1928).

³ VKMA, f. 244, a. 1, b. 1861, l. 64.

V. B-ienė prašė «...atiteisti įneštus atsakovo ūkin kaip pasogą 6000 lt. pinigais, 2 karves, 8 kiaules, 3 avis ir 26 vištas bendros daiktų vertės 3792 litų»¹. Pandėlio raj. Suvainišio kolūkio kolūkietė Bronė Šulčiuvienė, 1940 m. tekėdama iš 15 ha ūkio, gavo tokios sudėties kraitį: 5 pagalves, 4 vatines antklodes, 6 staltieses, 9 rankšluosčius, 3 poras užvalkalų antklodėms, 4 poras drobinių baltinių vyrai, spintą, lovą ir siuvamąją mašiną².

Antroji moters atsineštinio turto forma, vadinamoji *pasoga*, buvo skirta tiesioginiams vyro, būsimosios šeimos ūkio reikalams, o praktiškai dažniausiai vyro seserų ir brolių dalims išmokėti. Ją sudarė pinigai ar vekseliai, gyvuliai ar žemės ūkio padargai. Kurio nors šeimos nario išleidimas į mokslą, pavyzdžiui, išmokymas siuvėjo amato, pagal paprotį buvo tolygus išpasoginimui.

Pasogos dydis taip pat priklausė nuo tėvų ūkio ekonominio pajėgumo bei šeimos narių skaičiaus, o taip pat nuo vertės to ūkio, į kurį ji buvo nešama. Ligi 1922 m. tėvų išleista į marčias dukterė tuo pačiu buvo laikoma nustojusia paveldėjimo teisių į tėvų ūkio dalį, nors ir nebūtų buvę sudaryta jokių raštiškų dokumentų apie jos išpasoginimą. Vėliau išpasoginimą imta apiforminti naminiams ar notariniais aktais, vadinamaisiais «išrangos» raštais, pagal kuriuos atitinkamajam vyro turto daliai ar net visam jo ūkiui galėjo būti uždedama hipoteka žmonos pasogai apsaugoti. Žemiau pateikiamas būdingas naminės išrangos raštelis. «1930 metais liepos 7 d. aš, žemiaus pasirašiusi V. B-ienė, nuo savo tėvo J. R. paėmiau pilnai dalią pasogos 6000 litų, su kuo ir pasirašau ir į savo brolio niekur neturiu ir į žemę jokios dalies nereikalaunu. (pas.) Vaclova Bagdanavičienė»³.

Užnemunėje pasogos pagrindą sudarė pinigai, apmokėti už atitinkamą dalį tėvų ūkio. Dėl to čia pasoga paprastai buvo vadinama *dalia* arba, atsižvelgiant į tai, kad ji būdavo įnešama į vyro ūkį, — *įnešimu*. Aukštaitijoje didesnę pasogos dalį sudarydavo gyvuliai. Iš jų tradiciniais pasogos komponentais buvo «pakinkytas arklys», t. y. geras arklys su vežimu ar rogėmis bei pakinktais, ir 1—2 ar daugiau karvių. Į pasogą gautieji daiktai ir gyvuliai būdavo vadinami «pasoginiais» ir laikomi ypatinga žmonos nuosavybe, kuria vyras be jos sutikimo negalėjo disponuoti. Kaimų skirstymo į viensėdžius laikotarpiu pasoga, arba dalia, dažniausiai būdavo sunaudojama naujų trobesių statybai.

Tai, kad senoji pasogos forma buvo tėvų dovana dukteriai natūra, paprastai gyvuliais, liudija tiek šiaurės rytų Lietuvoje gyvas posakis «atsivarė pasogą», tiek lietuvių tautosakinė medžiaga. Pavyzdžiui, vienoje dainoje sakoma:

Dukrelę vežė,
Pasogą varė,
Motulė gailiai verkė⁴.

Pasogos klausimas užėmė svarbią vietą lietuvių vestuviniuose papročiuose, ypač piršlybose. Kadangi nuo pasogos dydžio, jos vertės faktiškai didelė dalimi priklausė jaunavedžių šeimos tolesnė materialinė padėtis, pasoga buvo svarbiausias tiek šeimos sudarymo, tiek jos narių tarpusavio santykių kriterijus.

Žmonai bevaikėi mirus arba išsiskyrus su vyru, jos pasoga pagal paprotį turėjo būti pilnutinai gražinama tam, kas ją buvo davęs. Tačiau praktiškai ir čia buvo tam tikrų apribojimų, pavyzdžiui, gražinamas kraitis, bet pasiliekiama pasoga; gražinama tik nesuvalkoti pasogos ir kraičio dalis, o dažniausiai jų ekvivalentas pinigais. Tokiais atvejais buvo atviros durys

¹ VKMA, f. 244, a. 1, b. 1816, l. 6.

² AES. 19 (1952).

³ VKMA, f. 244, a. 1, b. 1816, l. 18.

⁴ LTR, 912 (22).

teismams. Kartais, kaip rodo Tauragės apskr. Kvėdarnos v. Kalniškių k. valstiečio M. B. byla¹ su savo žmona ir jos tėvais, bylinėjimasis dėl pasogos gražinimo atsiskyrusiai žmonai nuveddavo į viso ūkio (18, 56 ha) varžytynes.

Tas pats dėsnis taikomas ir į žmonos ūkį atėjusio vyro, vadinamo *žentu* arba *užkuriu*, atsineštiniam turtui po žmonos mirties. Užkurstė buvo plačiai sutinkamas lietuvių valstiečių buityje reiškinys. Tam tikra prasme užkurstė, kaip ir merginų išėjimas į marčias, padėjo gausioms valstiečių šeimoms išvengti ūkių skaldymo, ypač Užnemunėje, kur toks skaldymas buvo netgi įstatymų apribojamas. Terminas «užkurs» žinomas ir latvių kalboje. Etimologiškai užkurs reiškia vyrą, kuris ateina į «įtaisytą, įrengtą, gatavą ūkį»². Rytų aukštaitiai šiam pačiam reikalui turi dar terminą «isodas». Aukštaitijoje užkurio terminas yra platesnis negu Užnemunėje, kur šiuo vardu vadinamas tiktai į našlės namus atėjęs vyras, tuo tarpu kai vedęs merginą ir atėjęs gyventi į jos tėvų ūkį, vadinamas *žentu*, o vedęs antru kartu likusią našlę vadinamas «užtupiu»³.

Užkurio, žento teisinė padėtis lietuvių valstiečių šeimoje kapitalistiniu laikotarpiu buvo maždaug lygi marčios padėčiai šeimoje. Užkurstė, žentas, marti buvo vienos kategorijos asmenys. Patekę vedybų keliu į svetimą šeimą, jie turėjo joje žymiai mažiau teisių už tos šeimos turto paveldėtojus. Žento ir užkurio beteisiškumą šeimoje apibūdina daugelis lietuvių liaudies patarlių, pavyzdžiui, «Žentui siauros durys įeiti, plačios išeiti», «Eini žentuosna, išsidurk vieną akį, eini užkuriuosna — išsidurk abidvi» ir pan. Vis dėlto žentas, jeigu ir nebūdamas žmonos ūkio savininku, tai bent būdamas jo faktiškuoju valdytoju, tuo atveju, kada ūkis nebuvo jam užrašytas, praktiniame valstiečių šeimos gyvenime turėjo daug daugiau savarankiškumo negu marti, kuri, įnešusi į vyro ūkį savo pasogą, gyvenime ją dažniausiai neturėjo teisės disponuoti.

Apskritai lietuvių valstiečių šeimos turtiniai santykiai XIX a. ir XX a. pirmaisiais dešimtmečiais yra ryškus atspindys visų kapitalizmui būdingų prieštaravimų, kada netgi patys švenčiausi ir intymiausi santykiai buvo beatodairiškai grindžiami naudos ir pelno išskaičiavimais.

¹ VKMA, f. 244, a. 1, b. 1174.

² K. Būga, Kalba ir senovė, 1, 296.

³ Gimtoji kalba, 2, 22 (1937).